

УДК 811.162.1

Наталія Совтис
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОВА ЯК СИМВОЛІЧНИЙ КОД КУЛЬТУРИ

У статті проаналізовано дослідження мови як основного складника культури, а також культурних фактів і процесів, пов'язаних із певною культурою, людиною, суспільством і дійсністю. Наведено аргументи щодо актуальності й перспектив дослідження художнього тексту як тексту культури.

Ключові слова: код, семіотика, художній текст.

W artykule poddano analizie osobliwości badania języka jako podstawowego składnika kultury, a zarazem faktów i procesów kulturowych związanych z daną kulturą, człowiekiem, społeczeństwem i rzeczywistością. Podano argumenty dotyczące aktualności oraz perspektywy badania tekstu artystycznego jako tekstu kultury.

Słowa kluczowe: kod, semiotyka, tekst artystyczny.

The article analyses the study of language as the main component of culture as well as cultural facts and processes connected with the definite culture, person, society and reality. Arguments regarding topicality and future researches of fictional text as a culture text are also presented.

Key words: code, semiotics, fictional text.

Вивчення і розуміння культури неможливе без вивчення її мовного коду, ролі мови як важливого складника культури, її вираження та засобу формування. Саме мова як один з основних елементів тривалості культурного життя стає важливим чинником розвитку нації. У мові відображається історія формування культури, її різновиди і міжнародні зв'язки. Тому мовний матеріал є незамінним джерелом для вивчення культурного розвитку на різних для нього етапах, пов'язаних із формуванням народу та становленням його мови.

Культуру можна розуміти як ширше поняття ніж мова, розвиток якої є складовою частиною розвитку культури. З іншого погляду, мовна система є загальнішою категорією, оскільки осмислення будь-яких явищ і процесів, у тому числі процесів культури та її історії, неможливе поза мовою і мисленням, яке нерозривно пов'язане з мовою й існує, в основному, у мовній формі. Мова є надзвичайно важливою для людини і культури, оскільки є тим середовищем, у якому людина стає людиною. «І лише через мову детонує людський дух, і лише через артикулювання думок у мові відбувається пізнання і мислення, мова є основною структурою надбання людської культури, власне межі мови є межами культури» (тут і далі переклад наш. — Н. С.) [15, с. 21]. Мова створює умови для розвитку культури і тим самим є одним з основних і найповніших джерел знання й інформації про певну культуру.

Незважаючи на численні дослідження взаємозв'язку мови й культури, це питання й надалі залишається актуальним і викликає пошук та залучення нових методів.

Наша мета — проаналізувати основні лінгвістичні підходи у дослідженні ролі мови як важливого складника культури, її мовного коду.

Вивчаючи мову північноамериканських племен, Франц Боас вважав, що мова і культура — це дві тісно пов'язані галузі людської діяльності; мова є знаряддям, яке

допомагає антропологу пізнати культуру [цит. за: 21, с. 77]. Відомий учень Боаса Едвард Сапір у своїх ранніх працях на тему зв'язку між мовою та культурою виразно їх розділяє. На думку вченого, можна говорити про відбиття в словах ізольованих елементів культури, але зв'язки між формою мови і формою культурного мислення й активності практично неможливо виявити. Згодом Сапір починає інакше трактувати цю проблему. У статті «Статус лінгвістики як науки» вчений пише: «Зразки культури певної цивілізації є певною мірою віддзеркалені у мові, яка виражає цю цивілізацію. Помилкове переконання, що істотні риси певної культури можна виокремити і зрозуміти лише завдяки спостереженню, не використовуючи допомогу мовного символізму, який надає цим рисам зрозумілого значення для певного суспільства. Спроба пізнання первинної культури без опори на мову суспільства, що репрезентує цю культуру, виявиться певного дня аматорською, як праця історика, який не має доступу до оригінальних документів цивілізації, яку описує» [20, с. 88]. Теза Сапіра про мову як символічний провідник у культурі стала постулатом для антропологів.

Значну роль у вивченні взаємозв'язку між мовою та культурою відіграв учень Сапіра — Бенджамін Ворф. Дослідження мови індіанських племен дали початок ідеї, яку згодом назвали гіпотезою Сапіра-Ворфа, в основі якої лежить розуміння мови як найважливішого чинника пізнання світу. Мова, на думку Ворфа, містить певний образ світу, тому детермінує наше мислення про цей світ у спосіб, у який цей світ спостерігаємо і пізнаємо. Таким чином, дві різні мови — це дві різні картини світу, а отже, два різні способи мислення [16, с. 162–164].

Польський мовознавець Томаш Семенський вважає, що від гіпотези Сапіра-Ворфа лише крок до надзвичайно важливого твердження, що стосується взаємозв'язку мови і культури. Такі явища, як спосіб мислення про світ і пізнавання його, як картина світу, що існує в колективній свідомості народу, — це фундамент культури, створеної цим народом. Згідно з цією теорією форму цьому фундаменту надає саме мова, яка стає, таким чином, основою усієї культури [21, с. 79]. Відомий американський антрополог Альфред Кребер вказував на тісний зв'язок між мовою та культурою; мову вчений вважав частиною культури і одночасно певною умовою виникнення культури, адже важко уявити ситуацію, коли б існувала культура без мови або мова без культури. Значну роль вчений віддає національності: якщо два народи розділяють між собою таку ж або подібну культуру, але розмовляють різними мовами, вважаються різними народами [18, с. 223].

Мова віддзеркалює ієрархію цінностей, а також систему значень, відкриває світ і пізнає його в заданий спосіб, оскільки містить модель світу і призводить до того, що ця модель формує наше бачення світу і впливає на його картину. Мова впливає на суспільну поведінку, організовуючи і регулюючи її, а також керуючи нею; навколо мови концентруються, а також відділяються від інших суспільні спільноти, які завдяки використанню спільної мови стають комунікативно-культурними спільнотами. Мова також служить для верифікації і кодування культурних змістів.

Януш Анусевич пише, що культура — це не лише матеріальне явище, яке складається з речей, людей, поведінки або почуттів. Це організація цих усіх складових. Це форма того, що люди зберігають у своїх думках, їх моделі спостереження, асоціацій і інтерпретації світу. <...> Культура суспільства складається з усього, що індивід повинний знати, або у що повинен вірити з метою діяльності у цьому суспільстві у мож-

ливий для сприйняття для його членів спосіб; так діє у кожній ролі, яку суспільство надає кожному своєму члену [15, с. 298].

Клод Леві-Стросс розумів мову і культуру як два рівнозначні прояви більш фундаментальної активності — людської думки. Саму мову вважає найважливішим культурним фактом, власне критерієм культури. Прийнято вважати, що вперше ідеї теорії інформації та семіотики були застосовані в антропології саме Леві-Строссом. У своїх пізніх роботах він визначав антропологію як частину семіотики. Низка його ідей мала визначальний вплив на подальший розвиток антропологічних досліджень, зокрема, думка про типологічну подібність (аналогію чи паралелізм) структур мови й структур культурної організації соціуму. Можливість тлумачення суспільства в цілому залежно від теорії комунікації він називав «коперниківською революцією» [19, с. 67]. Сьогодні виділяються різні галузі антропологічних студій, які задають новітню парадигму антропологічного мислення. Для останнього характерна тенденція до комплексного узагальнення нагромаджених даних у філософській, культурній, соціальної, соціально-історичній, лінгвістичній, структурній, когнітивній антропології. Встановлено, що «антропологічні засади виявилися плідними в подоланні методологічних і світоглядних розбіжностей між філософськими, природничо-науковими та гуманітарними науками, а також для вироблення єдиних людиномірних цінностей, що консоліднують теоретичні знання й практичну діяльність [3, с. 9].

Наприкінці 90-років ХХ ст. польський дослідник Януш Анусевич вказував на актуальність дослідження проблематики культурної теорії мови, яку розумів як теорію, що вивчає багатоаспектність, багатовимірність і багатофункціональність мови щодо культури, а також взаємозв'язок між мовою та культурою із застереженням, що дослідження змісту, форм, способів існування культури здійснюється від мовних фактів, а не навпаки [14, с. 18]. Я. Анусевич трактував мову як медіум і процес, що містить у собі (мовнозакодоване) культурне надбання усєї комунікативної спільноти, що є свідченням практики цієї спільноти, а також її набутого досвіду протягом багатьох поколінь. Мова є носієм, переказом і накопиченням усіх цінностей, а також норм поведінки, навколо яких сконцентровано діяльність, переконання, а також етично-нормативною системою певного суспільства. Отже, мова є найважливішим складником культурних процесів і фактів, пов'язаних із певною культурою, суспільством, людиною і дійсністю. Містить у собі найважливіші риси культури як цілісності, становить інвентар її засобів, є записом прийнятих у певній культурі способів концептуалізації і категоризації дійсності, її аксіологізацією, різних пунктів її бачення, а також способів її вивчення [15, с. 21]. Як основні галузі дослідження культурної теорії мови вчений виділив: лінгвістичну прагматику, граматику, лексику, фразеологію, метафорику, ономастику, а також семантику, що проникає у всі мовні підсистеми [14, с. 22].

Отже, варто розуміти лінгвістику як інтердисциплінарну науку, адже розуміння мови як найважливішого витвору культури, її основного складника та «архіву» культурних надбань, створених людиною і суспільством, призводить до виникнення нових перспектив зацікавлень мовознавства і нового бачення статусу мови, її походження, предмету, місця в антропології культури, філософії культури та взаємозв'язків з іншими антропоцентрично зорієнтованими дисциплінами.

Як було зазначено, важливим напрямом у вивченні взаємозв'язку мови і культури стали семіотичні дослідження. Семіотика — це наука, що вивчає знаки й знакові системи як засоби збереження, передачі й переробки інформації в людському суспіль-

стві, в природі та у самій людині [10, с. 6]. Семіотика належить до молодих наукових дисциплін, хоча знакові підходи до вивчення певних явищ і процесів фіксуємо вже в творах античних та середньовічних учених. До класиків сучасної семіотики відносять філософів, логіків, математиків (Чарльз Пірс, Чарльз Морріс, Умберто Еко), антропологів і етнологів (Броніслав Малиновський, Клод Леві-Строс), істориків релігії, культури і мистецтва (Олександр Лосєв, Павло Флоренський), психологів (Лев Виготський, Миколай Жинкін, Жан Піаже). На нашу увагу заслуговують праці філологів: Фердинанда де Соссюра, Романа Якобсона, Ролана Барта. Велику роль у розвитку європейської семіотики зіграла польська семіотична школа (Марія-Рената Маєнова, Стефан Жулкевський, Ежи Пельц, Анджей Богуславський та ін.), що розвивалася в середині ХХ ст. Семіотику розуміли тут як структурну і формалізовану поетику (особливо в спеціальному секторі, створеному в Польській Академії наук, в Інституті літературних досліджень, яким керувала М.-Р. Маєнова). Власне перехід польської структурної поетики до семіотики розпочався в 1960 році з конференцій в Польщі з питань поетики під керівництвом М.-Р. Маєнової. Значний вплив на школу зробили роботи Якобсона та представників структуралізму в «сусідньому» чеському літературознавстві — Яна Мукаржовського, Богуміла Гавранека, Володимира Скалічки. Значну роль у Східній Європі відіграв сектор структурної типології Інституту слов'янознавства Академії наук СРСР, яким із 1960 по 1963 рік керував Володимир Топоров, із 1963 по 1989 рік — Валентин Іванов, які стали засновниками семіотичної гілки, що згодом отримала ім'я Московської семіотичної школи. До цієї групи увійшли співробітники сектору — Андрій Залізник, Ісаак Ревзін, Тетяна Молошная, Тетяна Ніколаєва, Тетяна Цив'ян та ін. Особливе місце в історії семіотичних досліджень зайняла Тартуський школа, яку очолював Юрій Лотман. В українській науці поштовхом до появи семіотики стали роботи Олександра Потебні. На думку Альберта Байбуріна, дослідження Потебні у галузі взаємозалежності мови та мислення призвели до виділення останнім у міфологічних, фольклорних та літературних текстах похідних елементів мови моделюючих систем і цим випередили на століття ідеї тартусько-московської семіотичної школи [12, с. 5]. На сучасному етапі помітне місце займають семіотичні праці Стефанії Андрусів та Михайлини Коцюбинської. Проблема знаковості різноманітних явищ народної культури досліджується Оленою Боряк, Михайлом Глушком, Олександром Курочкіним, Корнелієм Кутельмахом, Романом Сілецьким та іншими.

Із позицій семіотики мову розглядають як знакову систему, як найважливіший елемент життєдіяльності культури. За допомогою знаків (значущих і самостійних елементів мовної системи) та їх комбінацій мови відображають і конструюють світ. У семіотиці поняття мова знаходиться в безпосередньому зв'язку з поняттям *код*. Код визначають як систему, в якій задано (тобто обумовлено за попередньою угодою) репертуар знаків і їх значень разом із правилами комбінацій знаків [2, с. 57]. У роботах Романа Якобсона та Умберто Еко код, семіотична структура й знакова система виступають як синонімічні поняття. Альміра Усманова трактує *код* як: знакову структуру; правила сполучуваності, впорядкування символів або як спосіб структурування; окказіонально взаємооднозначну відповідність кожного символу якомусь певному означуваному [13, с. 738]. На думку Лотмана, термін мова несвідомо пов'язуємо з історією її існування, тоді як код із психологічних позицій орієнтує нас на якусь штучну, ідеальну модель мови [7, с. 13–15].

У сучасних дослідженнях термін *код* знаходить широке застосування в семіотичній культурі. З семіотичної позиції культуру розглядають як сукупність текстів, які розуміють як послідовність знаків будь-якої природи. Тексти — це справжні архіви культури. Саме в тексті відображається духовний світ людини, тому що в ньому зберігається інформація про історію, культуру, національну поведінку певного етносу. Таким чином, тексти втілюють культурні коди, тому що є «набором специфічних сигналів, які автоматично викликають у читача, вихованого в традиціях певної культури, не тільки безпосередні асоціації, а й значну кількість непрямих асоціацій» [8, с. 30].

У лінгвістичних дослідженнях Володимира Белікова, Леоніда Крисіна, Ніни Мечковської під кодом розуміють мовні утворення: територіальний чи соціальний діалект, міське койне, тобто ті варіанти мови, які використовують учасники певного комунікативного акту [11, с. 14]. Знакову систему іменують кодом тоді, коли розглядають механізми виникнення і функціонування текстів на її основі. Давид Дубровський звертає увагу на трактування Ірини Арнольд художнього тексту як його декодування. Оскільки інформація не існує поза межами того чи іншого коду, за операцією декодування йде операція кодування, тобто переведення на інший код, який можна назвати природним або власним кодом інтерпретатора [4, с. 133].

Оскільки код виробляється і функціонує в культурі, правила його прочитання «задаються культурою: культурним хронотопом, культурною компетенцією інтерпретатора» [9, с. 19]. У цьому випадку можна говорити про існування *кодів культури* (культурних кодів). Вікторія Красних підкреслює, що код культури виступає передачею матеріального і духовного досвіду, вироблених людством у період реальної історії, тобто історії, підтвердженої матеріально, і має свідoctва (артефакти і описи, листи, літописи, щоденники, відгуки мандрівників). Основою для культурного коду може слугувати будь-який чуттєво сприйнятий комплекс реалій дійсності: флора, фауна, явища природи, зброя, знаряддя праці, одяг, харчові продукти, будівлі та інші артефакти, а також культурні сценарії (трудова процеси, святкування, ігри, змагання, битви, торги та інші соціокультурні трансакції). Для нас, зокрема, представляє інтерес визначення і класифікація культурних кодів, запропоновані Красних: «Код культури — це сітка, яку культура «накидає» на оточуючий світ, членує, категоризує, структурує і оцінює його» [6, с. 297]. Коди культури співвідносяться з найдавнішими архетипними уявленнями людини, які ці уявлення і «кодують». Коди культури утворюють систему координат, яка містить і задає еталони культури. Як універсальна категорія вони властиві людині. Їх вияв та роль у кожній культурі завжди національно детерміновані, хоча базові метафори можуть мати універсальний характер. Як базові Красних виділяє коди: соматичний, просторовий, часовий, предметний, біоморфний, духовний, тобто ті, які співвідносяться з архетипними уявленнями культури народу і в яких зафіксовані найвісні уявлення людини про світобудову [6, с. 298].

Як було зазначено раніше, справжнім архівом культури є тексти, що зберігають інформацію про походження, історію, національну поведінку певного етносу, тобто є складовими змісту культури і втілюють культурні коди.

Отже, одним із перспективних напрямів у сучасній лінгвістиці є вивчення художнього тексту як тексту культури, тобто як відображення всього складного механізму пізнання людиною світу. Поняття про культуру як сукупність текстів було розроблено в працях Лотмана: «Простір тексту культури є універсальною безкінечністю елементів зазначеної культури, тобто є моделлю всього» [7, с. 118]. Кожен текст, з одного

боку, є складовою тексту національної та світової культури, з іншого боку, є її моделлю, побудованою за тими самими законами і включає константи культури — стійкі елементи (образи, концепти), що характеризуються значною поширеністю, стійкістю, полівалентністю, змістовністю і високою аксіологічною значимістю. Художній текст репрезентує національну та світову культуру на певному етапі розвитку, і його сприйняття вимагає від читача знання ідей, знакових фігур і образної мови епохи створення тексту.

Найважливішим завданням є видобуття, реконструкція форм і змісту культури, записаних у мові, а також її конкретних проявах — текстах, підкреслював Анусевич [15, с. 21].

Мова виступає своєрідним кодом культури в художньому тексті й проявляється у двох функціях: зв'язок зі здатністю автора твору ідеально моделювати художню реальність, а також властивістю реципієнта розкодувати авторську модель буття і створити свій метатекст про неї. Отже, художню концепцію світу розуміють у вигляді трьох інтегративних структур: світовідчування, світоуявлення, світорозуміння. Надзвичайно важливим у культурному діалозі є асоціативний зв'язок свого життя людиною, яка сприймає текст мистецтва, з безкінечною низкою культурно-історичних узагальнень. Світ читача стикається із безкінечністю світу культури, виникає бажання не лише усвідомити ті чи інші художні світи чи епохи, мислити їхніми образами і картинами, а й перенести своє «буденне» життя у певну епоху. Людина стає частиною відкритого, нескінченного життя людства.

Художній текст, наділений смыслом текстів певних культур, розкриває свій зміст культур як комунікацію, діалог свідомостей, особистостей, культур. Йдеться не лише про світові твори класиків, а й художні твори маловідомих письменників. Наприклад, тема війни у поезії поета українсько-польського пограниччя Лева Венглінського оцінюється не тільки з позиції складної політичної ситуації на західноукраїнських землях та в Польщі в XIX ст., а й з позиції християнства — з його головною заповіддю: не вбий!

Отже, можемо константувати, що текст існує одночасно в просторах багатьох культур та в двох часових вимірах — «малому» (час сьогодні) й «великому» (час завжди). Однак художній текст втілює досягнення художнього мистецтва не лише, що належать цьому «маленькому часові». Він проходить крізь простір і час, стаючи культурним знаком, кодом. Життя в «малому часі» (тексті) перестає обмежуватися лише вчорашнім днем і у «великому часі» (метатексті) художній витвір переходить із минулого через сучасне в майбутнє. Культурна інформація, накопичена протягом віків, ніби фокусується в художньому тексті, насиченому мотивами, сюжетами, кодами, образами. Текст, у якому знайдуть відображення загальнолюдські проблеми, відбудеться діалог культур, пройде випробування часом, ймовірно звучатиме у сучасному бутті з вічними системами цінностей.

Отже, тісний взаємозв'язок мови та культури можна пояснити наявністю глибоких подібностей у структурі та принципах функціонування культури й мови. Культура функціонує як знакова система, сукупність символів і значень, що допомагають людям орієнтуватися в світі, передають досвід від одного покоління до іншого. Знаковою системою є і сама мова, що виконує функції кодування інформації з метою її накопичення, розповсюдження й передачі нащадкам.

Одним із перспективних напрямів у сучасній лінгвістиці є вивчення художнього тексту як тексту культури, тобто як відображення всього складного механізму пізнання людиною світу. Для всебічного і адекватного розуміння тексту необхідне володіння системою різноманітних культурних кодів, якими той чи інший текст був зашифрований. Володіючи значущими в певній культурі кодами, член культурної спільноти здатний створювати і розуміти тексти цієї культури.

Текст до матерії культури проникає завдяки мові. Мова приносить у текст за допомогою своїх одиниць фрагменти картини світу, закріплені у свідомості мовної особистості, тобто текст впливає з контексту мови і є одночасно її ілюстрацією. Окрім того, текст репрезентує культуру та є наслідком розвитку культури певного періоду. Таким чином, вбачаємо тісний зв'язок із культурою. Текст тісно пов'язаний із мовним кодом нації і через нього опосередковано корелює з культурою як із суспільним світоглядом. Об'єктом дослідження можуть виступати не лише класичні тексти, які є основою у формуванні культурного коду нації, а й тексти художньої літератури, які репрезентують національну і світову культуру на певному етапі її розвитку, знання яких допомагає зрозуміти націю та реалії навколишнього світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Языковая картина мира и этнокультурная специфика слова / Н.Ф. Алефиренко // Мова і культура: науковий журнал. — Вип. 9. — Т. I (89). Філософія мови і культури. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2007. — С. 97–104.
2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник / Ф.С. Бацевич. — К. : Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с.
3. Головкин Б. А. Сучасна філософська антропологія: історико-філософський аналіз основних напрямків : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук: спец. 09.00.03 «Історія філософії» / Б. А. Головкин. — К., 1994. — 48 с.
4. Дубровский Д. И. Понимание как расшифровка кода / Д. И. Дубровский // Философские основания науки: Сб. н. тр. — Вильнюс, 1982. — С. 128–139.
5. Етимологічний словник української мови: [у 7 т.] / [редколегія О. С. Мельничук (гол. редактор), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. — Т. 2 (Д–Копці). — К. : Наукова думка, 1985. — 570 с.
6. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В.В. Красных. — М. : Гнозис, 2003. — 375 с.
7. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / М. Ю. Лотман. — СПб., 2002. — 544 с.
8. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высших учебн. заведений / В. А. Маслова. — М. : Издательский центр «Академия», 2001. — 208 с.
9. Маслова В. А. Национальные ценности и язык: духовный код культуры / В.А. Маслова // Лінгвістика. — 2010. — № 2 (20). — С. 19–30.
10. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: курс лекций / Н. Б. Мечковская. — М. : Издательский центр «Академия», 2004. — 432 с. — (Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед. фак. высш. учеб. заведений).
11. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика / Н. Б. Мечковская. — М. : Аспект-Пресс, 2000. — 207 с.
12. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. — М. : Правда, 1989. — 282 с.
13. Усманова А. Р. Код // Социология: энциклопедия: [сост. . А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко] / А. Р. Усманова. — Минск : Книжный дом, 2003. — 1312 с.

-
-
14. Anusiewicz J. Kulturowa teoria języka. Zarys problematyki / J. Anusiewicz // *Język a kultura*. T. 1 Podstawowe pojęcia i problemy / pod red. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego. — Wrocław. — 1991. — S. 17–30.
 15. Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M. Językowy obraz świata i kultura — Projekt koncepcji badawczej / J. Anusiewicz, A. Dąbrowska, M. Fleischer // *Język a kultura*. — № 13. — Wrocław. — 2000. — S. 12–29.
 16. Helbig G. Dzieje językoznawstwa nowożytnego / G. Helbig. — Wrocław, 1982. — 328 s.
 17. Hymes D. Linguistic Method in Ethnography / D. Hymes // Paul L. Gravin (ed.) *Method and Theory in a Linguistics*, The Hague. — 1970. — S. 251–172.
 18. Kroeber A. *Anthropology. Race, Language, Culture, Psychology, Prehistory* / A. Kroeber. — New York, 1948. — 370 s.
 19. Lévi-Strauss C. *Antropologia strukturalna* / C. Lévi-Strauss / Przełożył R. Pomian. — Warszawa, 1970. — 456 s.
 20. Sapir E. Status lingwistyki jako nauki / E. Sapir // *Kultura, język, osobowość* — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978. — 280 s.
 21. Siemieński T. Problematyka relacji między językiem a kulturą w pracach językoznawców amerykańskich. / T. Siemieński // *Język a kultura*. T. 1 Podstawowe pojęcia i problemy / pod red. J. Anusiewicza i J. Bartmińskiego. — Wrocław. — 1991. — S. 74–82.